

IŠSIGELBĖJUSIŲ ŽYDŲ
ISTORIJOS: LIETUVIŲ
KULTŪROS PAŽINIMO
VEIKSNIAI © *Eglė Bendikaitė*

ĮVADAS

Žydų gelbėjimo Lietuvoje temą galime vadinti viena iš labiausiai komplikuo-
tų tiriant lietuvių ir žydų santykių istoriją. Pirmiausia, tai tema, kuri kaip šešė-
lis sekė įkandin ir taip uždelstų istorinių holokausto tyrimų, kalbant apie Antro-
jo pasaulinio karo metų tragediją, objektyvumo dėlei paminint ir žydų gelbėjimo
faktus Lietuvoje, ir (arba) siekiant atsverti Temidės svarstyklės, nusvirusias į vie-
ną pusę dėl lietuvių kolaboravimo ir dalyvavimo bendrapiliečių žydų žudynėse.
Paskutinių dešimtmečių manipuliacija kolektyvine atmintimi ar jos „baltosiomis
dėmėmis“, politiniais tikslais žongliuojant tūkstantiniais lietuvių žydšaudžių, lie-
tuvių gelbėtojų ar išgelbėtų žydų skaičiais, neprisidėjo prie objektyvesnio lietuvių
ir žydų tautų kalčių ir kančių tyrimo, suvokimo ir įsisąmoninimo.

Gelbėjimo tematikos tyrimus taip pat sunkino nemažai objektyvių ir subjekty-
vių aplinkybių. Pirmiausia reikėtų paminėti kiekybiškai ir kokybiškai ribotą šalti-
nių bazę, nes žydų gelbėjimo Lietuvoje faktai ir aplinkybės nebuvo dokumentuo-
jami ir archyvuojami labai ilgą laiką¹, dalis faktinės medžiagos buvo negrįžtamai
prarasta dėl žydų gelbėjimo Lietuvoje specifikos, t. y. slaptumo, tarpininkų anoni-
miškumo, kontaktų trumpalaikiškumo ir pan. Taip pat pažymėtina, kad dauguma
gelbėtojų ir išgelbėtųjų iš karto po Antrojo pasaulinio karo atsitvėrė tylos siena².
Tiesa, dėl skirtingų priežasčių. Lietuviai gelbėtojai neretai tylėjo, nes vieni savo el-
gesio karo metais nelaikė žygdarbiu; būta tų, kurie nebuvo išstremti, įkalinti sovietų
ar nepasitraukę į Vakarų, bijojo vietinių „miško brolių“ susidorojimo už žydų –
„Nepriklausomybės priešų“ – slėpimą; dar kiti nebuvo linkę viešinti savo pagalbos
motyvų, t. y. pagalbos už vienokį ar kitokį atlygį, ekonominės naudos siekimo. Tuo

¹ Pirmasis tai bandė daryti 1944 m. atkurtas žydų muziejus Vilniuje, kuris po beveik penke-
rių metų intensyvios veiklos buvo likviduotas. Sisteminis duomenų rinkimas ir archyvavimas
buvo atnaujintas tik atsikūrus žydų muziejui 1989 m. Plačiau žr.: [http://www.jmuseum.lt/
index.aspx?Element=ViewArticle&TopicID=434](http://www.jmuseum.lt/index.aspx?Element=ViewArticle&TopicID=434) (žiūrėta 2010-01-02).

² Tokių išvadų prieita tyrinėjant pirminius šaltinius, sukaupus Valstybinio Vilniaus Gaono
žydų muziejaus Žydų gelbėjimo ir atminimo įamžinimo skyriuje (toliau – VVGŽM GS), bei
archyvines bylas Lietuvos centriniame valstybės archyve.

tarpu dalį išgelbėtų žydų asmeninės tragedijos, susipynę padėkos ir paniekos jausmai lietuviams, dvasiniai ieškojimai ir mentaliniai lūžiai grįžimo į žydišką aplinką kelyje vertė pamiršti šį savo gyvenimo tarpsnį kartu su faktais apie išsigelbėjimą ir su tuo susijusias aplinkybes. Visa tai suponavo tyrimų pjūvių ribotumą ir tai, kad iki šiol Lietuvos žydų gelbėjimo tema – tai daugybė neatsakytų klausimų ir nė vienos išsamios analitinės studijos, o kokybiškas postūmis šia kryptimi artimiausioje ateityje vargiai tikėtinas.

Atsižvelgiant į prieinamą medžiagą, problemos ištirtumą, aktualumą ir jautrumą, šiuo straipsniu siekiama į žydų gelbėjimą Lietuvoje vokiečių okupacijos metais (1941–1944 m.) pažvelgti nauju rakursu, tuo pat metu išplečiant teminį tyrimų lauką. Analizuojant konkrečias ne kartą skelbtas ir menkliau žinomas išsigelbėjusių³ Lietuvos žydų istorijas, buvo siekiama sutelkti dėmesį ne į paprastai eskaluojamą išsigelbėjusių / gelbėtojų statistiką, nepaprasto pastarųjų humanizmo bei heroizmo aptarimą, bet į lietuvių kultūros pažinimo veiksnius ir galimą jų įtaką vienos bei kitos tautinės grupės veiksmų motyvacijai ekstremaliomis karo meto sąlygomis. Žydai nuo lietuvių skyrėsi beveik visais „sava–svetima“ klasifikacijos požymiais (antropologiniu, lingvistiniu, konfesiniu), formavusiais dviejų izoliuotų bendruomenių sambūvio modelį. Todėl neatsitiktinai pirmiau paminėti požymiai, t. y. kitiška išvaizda, lietuvių kalbos mokėjimas, krikščioniškosios religinės tradicijos bei gyvenimo būdo pažinimas, socialinė integracija ir glaudžių neformalių kontaktų kaimyninėje bendruomenėje paieškos, buvo pasirinkti tyrimo kriterijais, leidusiais bent iš dalies rekonstruoti lietuvių kultūros pažinimo formas bei jų reikšmę.

Suprantama, kad Lietuvos atveju be gelbėtojų bei išsigelbėjusiųjų statistinės analizės ir galimybės aprėpti visus išsigelbėjimo pasakojimus nereikėtų tikėtis vienareikšmiškų atsakymų, tačiau pateikiant tipinius pavyzdžius, vienokia ar kitokia forma figūruojančius absoliučioje tyrinėtų istorijų daugumoje, bus mėginama atskleisti tam tikras bendrąsias tendencijas, pranokusias pavienius atvejus.

Žydų gelbėjimo istorijos buvo skelbiamos netrukus po karo, tačiau dėl konjunktūros, sovietinio ideologizavimo ir politinių aplinkybių jos buvo nuasmenintos, dažniausiai neminint nei teisuolių, nei išgelbėtųjų vardų, komplikuojant pačių istorijų patikimumo laipsnį⁴.

Išsivijoje pasirodžiusiose publikacijose stengtasi pateikti ir įvardyti kuo daugiau žydų gelbėjimo Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais faktų, pabrėžti žydų

³ Šiame straipsnyje nebus analizuojamos istorijos Lietuvos žydų, kurie Antrojo pasaulinio karo metais išsigelbėjo pasitraukdami į Rusijos gilumą, pabėgo iš geto ir prisijungė prie partizanų būrių miškuose ar išliko gyvi koncentracijos stovyklose.

⁴ Čia turimi galvoje straipsniai, pasirodę sovietinės Lietuvos dienraščiuose ir žurnaluose, tokiuose kaip *Tiesa*, *Tarybų Lietuva* ir kt., pradedant 1944 m.

gelbėjimo masiškumą, įtraukiant anoniminius duomenis ir nepatvirtintus liudijimus, siekiant atremti žydų organizacijų ir pavienių asmenų mestus kaltinimus dėl „baisenybių, kurias plačios lietuvių masės įvykdė nacių okupacijos metais“⁵.

Į kiekybinę išraišką, žinomas ir dar neskelbtas pavardės buvo kreipiami ir iš dalies vienas kitą atkartojantys išeivijoje parengti lietuvių gelbėtojų ir išgelbėtųjų žmonių sąrašai, sudaryti remiantis anketų, 1947–1948 m. pildytų pabėgėlių stovyklose Vokietijoje, duomenimis, amžininkų ir dalyvių liudijimais bei jų tarpusavio korespondencija⁶. Koncentravimąsi į skaičius atsverė nemažas skaičius autentiškų išgelbėtųjų ir gelbėjusiųjų liudijimų, paskelbtų memuarinėse, biografinėse, dienoraščių knygoose, lokalinių visuomenės istorinių tyrimų veikaluose⁷.

Atkūrus Lietuvos Nepriklausomybę tiesiogiai ar netiesiogiai keliamas lietuvių tautos atsakomybės klausimas nukreipė dėmesį į tam tikrų socialinių grupių, tokių kaip dvasininkija ir inteligentija, vaidmenį vokiečių okupacijos metais, bendras ir asmenines jų iniciatyvas, indėlį gelbstint Lietuvos žydų bendruomenės narius⁸.

Vakaruose, šiapus ir anapus Atlanto, turint iš esmės kitokias sąlygas ir galimybes vykdyti holokausto istorijos tyrimus, yra nuveikta labai daug. Tačiau fundamentalių akademinų analitinių studijų žydų gelbėjimo Antrojo pasaulinio karo metais tema nėra gausu, o paskelbti darbai dažniausiai grindžiami „asmenine patirtimi, atsitiktinėmis išvalgomis, paskirais istorijos atvejais“⁹. Šiam tyrimui me-

⁵ Čia turimi galvoje šie ir panašūs straipsniai: *Šalna J.* Lietuvių kova dėl žydų laisvės // *Naujie-nos*. Chicago, 1949 05 28, nr. 195; *Krupavičius M.* Lietuviai naikinamų žydų gelbėtojai // *Tėviškės žiburiai*. Toronto, 1962, nr. 6–10; *Jakubickas S.* Taip lietuviai gelbėjo žydus // *Tėviškės žiburiai*. Toronto, 1977, nr. 6 ir kt.

⁶ *Morkus P.* Dainausko sąrašas // *Gyvybę ir duoną nešančios rankos*. Vilnius, 1999, sąs. 2, p. 122–127; A. Gurevičiaus sąrašai Tūkstančiai lietuvių, kurie gelbėjo tūkstančius Lietuvos žydų Antrojo pasaulinio karo metais / Sud. A. Martinionis. Vilnius, 1999; *Rimašauskas J.* Žydų gelbėtojai / Sud. N. Asadauskienė, A. Anušauskas. Vilnius, 2008.

⁷ *Meras I.* Geltonas lopas. Vilnius, 1960; *Ranaitė-Čarnienė Ž.* Neįtikėtina tiesa. Vilnius, 1994; *Slėptuvės aristokratai: prisiminimai: pasaulio tautų teisuoliai* / Sud. R. Stankevičius. Vilnius, 2003; *Lazersonaitė T.* Tamaros dienoraštis. Vilnius, 1997; Elenos Holcmanienės užrašai. Šitas vaikas turi gyventi / Sud. R. Kaiser, M. Holcman. Vilnius, 2003; Mūsų senelių ir prosenelių kaimynai žydai / Sud. L. Vildžiūnas. Vilnius, t. 1 (2002), 2 (2003), 3 (2007); Raseinių krašto žydai / Sud. L. Kantautienė. Vilnius, 2004; *Šimas K. K.* Ona Šimaitė – Pasaulio tautų teisuolė. Vilnius, 2006, ir kt.

⁸ *Sakaitė V.* Lietuvos kunigai žydų gelbėtojai // *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*. Vilnius, 1999, t. XIV, p. 227–235; *Buchaveckas S.* Lietuvos inteligentijos vaidmuo gelbstint žydus nacių okupacijos metais // *Ten pat*, p. 237–250; *Sakaitė V.* Lietuvos dvasininkai – žydų gelbėtojai // *Genocidas ir rezistencija*. Vilnius, 2002, nr. 2, p. 222–232; *Bubnys A.* Lietu-vos kunigai žydų gelbėtojai // *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*. Vilnius, 2005, t. XXVII, p. 527–538; *Laukaitytė R.* Katalikų Bažnyčia Lietuvoje 1941–1944 m.: požiūris į žydų genocidą ir krikštą // *Lituanistica*. Vilnius, 2007, t. 53, nr. 2, p. 2–12.

⁹ *Tec N.* When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland. Oxford, 1986, p. 195.

todologiškai buvo aktualūs Nechamos Tec ir Davido Gushee darbai¹⁰, kuriuose, analizuojant sociologines, psichologines gelbėtojų charakteristikas bei situacines aplinkybes, mėginama žvelgti į žydų gelbėjimo temą per gelbėtojų socializacijos, kontaktų su žydiškąja aplinka bei gelbėtojo ir išgelbėtojo ryšio restauravimą.

Rasti pirminių šaltinių, kai didžioji dauguma žydų gelbėtojų ir jų išgelbėtųjų aukų iškeliaavo Anapilin, darosi beveik neįmanoma. Todėl daugiausia tenka remtis publikuotais ir nepublikuotais šaltiniais¹¹, kuriuos sukaupė ir (ar) išleido Valskybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Žydų gelbėjimo ir atminimo įamžinimo skyrius¹², jau keliolika metų užsiimantis dokumentinės ir informacinės medžiagos apie žydų gelbėjimą vokiečių okupacijos metais (1941–1944 m.) kaupimu ir apdorojimu, taip pat Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras bei Jad Vašemo (*Yad Vashem*) muziejus.

ATRODYTI KAIP LIETUVIUI – BŪTI LIETUVIU?

Visuomenės grupių segregacijos kriterijai nacių ideologijoje buvo aiškūs ir konkrečiai apibrėžti. Lietuvoje, kaip ir kitose nacių okupuotose šalyse, jau pirmomis okupacijos dienomis buvo išleista gausybė įvairių įsakymų ir potvarkių, ribojančių žydų teises ir laisves¹³. Grasinimų ir bausmių taktika siekta išskirti bei atriboti žydus nuo kasdienės aplinkos, taip didinant psichologinę socialinę įtampą, apribojant galimybes palaikyti bet kokius ryšius su likusia visuomenės dalimi. N. Tec teigimu, Lenkijoje kaip ir kituose Rytų bei Vidurio Europos kraštuose, naciams padėjo tai, kad antisemitizmas buvo lengvai pakurstomas, nes pagrįstas emocijomis bei įsitikinimu, kad žydai yra ne šiaip tautinė mažuma, bet „individai, priklausantys kažkokiai neaiškiai rasei, išsiskiriantys iš supančios visuomenės lengvai identifikuojama tamsių akių bei plaukų išvaizda, visiškai svetimomis, nesuprantamomis

¹⁰ Tec N. When Light Pierced the Darkness; Gushee D. P. Many Paths to Righteousness: An Assessment of Research on Why Righteous Gentiles Helped Jews // Holocaust Genocide Studies. Oxford, 1993, vol. 7(3), p. 372–401.

¹¹ VVGŽM GS archyvinės bylos; Ir be ginklo kariai / Sud. S. Binkienė. Vilnius, 1967; Išgelbėję pasauli... Žydų gelbėjimas Lietuvoje (1941–1944) / Sud. D. Kuodytė, R. Stankevičius. Vilnius, 2001; Slėptuvės aristokratai; Gyvybę ir duoną nešančios rankos. Vilnius, sąs. 1 (1997), 2 (1999), 3 (2005), 4 (2009); The Righteous among the nations: http://www1.yadvashem.org/righteous_new/about_the_righteous.html (žiūrėta 2009-08-17).

¹² Nuoširdžiai dėkoju Valskybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Žydų gelbėjimo ir atminimo įamžinimo skyriaus vadovei p. Danutei Selčinskajai už suteiktą informaciją rengiant šį straipsnį.

¹³ Plačiau žr.: Dieckmann Ch., Sužiedėlis S. Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį. Vilnius, 2006.

vertybėmis ir gyvenimo būdu“¹⁴. Lietuvoje iki Antrojo pasaulinio karo kolektyvinėje lietuvių sąmonėje dar buvo gajus žydo, kaip kito, svetimo, gyvenančio pagal kitokią gyvenimo ritmą, skirtingai vilkinčio, skirtingų papročių, neturinčio galimybių tapti lietuvių kultūros dalimi, įvaizdis¹⁵.

Fenotipinis žydų ir lietuvių skirtumų aktualizavimas yra ryškus išsigelbėjusių žydų istorijose. Išvaizdos, fizinių bruožų, kurie nepriklausė nuo asmens valios ar norų, akcentavimas neapsiriboja vien faktinių aplinkybių konstatavimu, tačiau demonstruoja stebėjimu pagrįstą žydus supusios visuomenės pažinimą, padėjusį susitapatinti ir „ištirpti“ lietuviškoje aplinkoje. „Tėvas Izraelis buvo šviesus, mėlynų akių – kaip lietuvis. <...> brolis Judkis buvo aukštas, plačių pečių“. Žagarės policininkui nusistebėjus, kad pastarasis toks stiprus, jam buvo atsakyta, kad tai ne žydas, o žydų išaugintas pamestinukas, mokantis dirbti visus ūkio darbus¹⁶. Sulaimita Gordonaitė, prisiminusi savo „nežydišką išvaizdą“, apie išsiskyrimo su tėvu vakarą rašė: „Jie žus. Jų plaukai ir akys juodos. O aš išliksiu. Išliksiu vien tik dėl to, kad gimiau šviesiais plaukais, rieta nosimi ir mėlynomis akimis <...>“¹⁷. Kai kada tai buvo įvardijama tiesiog „ariška išvaizda“, atitinkanti lietuviško kaimo koloritą: „Draugai (žydai – E. B.), su kuriais aš dirbau pogrindyje, visuomet sakydavo, kad aš labai „ariškos“ išvaizdos, tikra kaimo merga. Todėl aš galiu drąsiai be geltonų lopų vaikštinėti.“¹⁸ Jochaved Čartokaitė, tapusi Maryte Šimukėnaite-Inčiūriene, patekusi į Kauno getą pasitaikius pirmą progą iš jo paspruko be pinigų ir jokio turto. Ją slėpdavo ir šelpdavo pažįstami žmonės ir buvę klasės draugai¹⁹. Paklausta, kaip išsigelbėjo ir išgyveno karo baisumus, ji kaip vieną iš esminių aplinkybių nurodė savo šviesų gymį ir mėlynas akis²⁰. Judita Sperlingaitė kartu su draugu ir jo šeima nuvyko į miestelį netoli jų gimtojo Vilkaviškio pas prieglobstį pasiūliusius pažįstamus lietuvius Petrą ir Uršulę Maladauskus. Draugas ir jo šeima atrodė labai „žydiškai“, todėl jie buvo išsiųsti pas Petro tėvus, kurie gyveno labiau izoliuotoje vietovėje. Judita, kuri buvo mėlynakė blondinė liko su Maladauskų šeima: „<...> užsikabinau ant kaklo grandinėle su kryželiu ir dirbau laukuose bei namuose“.

¹⁴ *Tėc N.* When Light Pierced the Darkness, p. 40.

¹⁵ *Berenis V.* Bažnyčia ir Lietuvos žydai – sugyvenimo, priešiško ir supratimo istoriniai aspektai // Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis. Vilnius, 1999, t. XIV, p. 64.

¹⁶ *Puišytė R.* Mirjam istorija // Žydų gyvenimas Lietuvoje. Parodos katalogas [Vilnius: 1999–2000] / Sud. R. Puišytė ir D. Staliūnas. Vilnius, 2001, p. 166.

¹⁷ *Gordonaitė-Lyrovienė S.* Žmogus lieka žmogumi... // Ir be ginklo kariai / Sud. S. Binkienė. Vilnius, 1967, p. 18.

¹⁸ *Štarienė I.* Širdys be baimės // Ir be ginklo kariai, p. 279.

¹⁹ Onos, Prano, Broniaus Elijošaičių asmeninės bylos // VVGŽM GS f. 1, b. 122, lapai nenumėruoti.

²⁰ Pokalbis su p. Jochaved Inčiūriene, 2001 m. vasara. – Autorės archyvas.

Apie kitų Vilkaviškio žydų likimą ji sužinojo iš Petro brolio Antano, kuris pats dalyvavo žydų žudynėse ir papasakojo viską, net neįtardamas, kad ji žydė²¹.

„Nežydiška“ išvaizda pati savaime dar nebuvo išsigelbėjimo garantija, tačiau, kaip pažymi patys pasakotojai, tai leido jiems nepastebėtiems pasitraukti iš getų, nesukeliant įtarimo vaikščioti ne tik miestų, bet ir mažesnių miestelių gatvėmis, tapti lietuvių „tolimais giminaičiais“, nuo karo veiksmų nukentėjusiais priglauštais nelaimėliais, lietuviams pamestinukais, tarnais ar ūkio darbininkais, laisvai dirbančiais ir gyvenančiais lietuvių namuose²². Pirmiau minėti ir kiti panašūs pavyzdžiai, susiję su išvaizda bei ją paryškinančiais elementais²³, iliustruoja įsisąmonintą, nors ir schemizuotą ikikarinį žydų bendruomenės narių suvokimą, kaip turėjo atrodyti tipinis lietuvis.

Kad žydai buvo „matomi“, skyrėsi savo išvaizda, apranga „ne kaip ūkininkų“ pripažįsta ne vienas lietuvių ir žydų santykių tema rašęs lietuvis. Pavyzdžiui, „<...> jeigu kartais nebuvo galima pažinti žydo iš jo išvaizdos, save jis išduodavo vos praveręs burną.“²⁴

Lietuvių kalbos mokėjimas buvo dar vienas veiksnys, kuris nors ir negarantavo sėkmės išsigelbėjimo kelyje, tai bent jau padidindavo besislapstančiųjų šansus. Vienas neatsargiai ištartas žodis su „aiškiu jidiš akcentu“ pasakydavo apie asmens kilmę ir galėjo sugriauti net ir slapčiausią bei nepriekaištingai suplanuotą gelbėjimo operaciją ar fiktyvaus pramanyto gyvenimo priedangą²⁵. Daug keblumų gelbėtojams kėlė gelbėjami mažamečiai žydų vaikai, kurie nemokėjo jokios kitos kalbos, išskyrus jidiš. Anot Sofijos Jasaitienės, prisidėjusios prie žydų vaikų iš Šiaulių geto gelbėjimo, tie, „<...> kurie laisvėje būdami greta žydų kalbos ir mokėjo lietuvių kalbą, getuose ją pamiršo, arba kalbėjo tokiu žargonu, kad niekur su juo nebuvo galima pasirodyti <...>“²⁶.

Išsigelbėjusių žydų istorijose, atpasakojančiose karo metų įvykius, kontaktų su išoriniu pasauliu paiešką, senų ryšių atnaujinimą ar bendravimą su lietuviams gel-

²¹ *Paldiel M.* The path of the righteous: gentile rescuers of Jews during the Holocaust. New Jersey, 1993, p. 257.

²² Taubė Kaplanienė-Jankelevičiūtė, Dovydas Kaplanas // Su adata širdyje. Getų ir koncentracijos stovyklų kalinių atsiminimai. Vilnius, 2003, p. 173–177; *Krupavičius M.* Lietuvių-žydų santykiai Hitlerio okupacijos metu // Mykolas Krupavičius. Visuomeniniai klausimai: Straipsnių rinkinys iš jo palikimo. Chicago, 1983, p. 120.

²³ Labai šykščiai, bet išsigelbėjusiųjų pasakojimuose yra užsimenama apie kitonišką lietuvių aprangą, įvardijant ją tiesiog „kaimietiškais drabužiais“, kuri nebuvo būdinga ir dėvima žydų iki Antrojo pasaulinio karo.

²⁴ Dr. Aleksandro Pakalniškio prisiminimai apie Plungės žydus // Lietuvos žydų žudynių byla / Sud. A. Eidintas. Vilnius, 2001, p. 26.

²⁵ Antano ir Onos Vokietaičių bei jų dukters Stasės Paškevičienės asmeninė byla // VVGŽM GS, f. 1, b. 681, lapai nenumeruoti.

²⁶ Sofijos Lukauskaitės-Jasaitienės pranešimas VLIK'ui 1946 m. gegužės 15 d. // Išgelbėję pasaulį... Žydų gelbėjimas Lietuvoje (1941–1944), p. 197.

bėtojais, beveik nerasime užuominų apie tuo metu vartotą kalbą. Tai, kad šių faktų nebuvo, galėtume paaiškinti tuo, kad besikreipiantiems pagalbos žydams lietuvių kalbos mokėjimas atrodė akivaizdus ir savaime suprantamas dalykas, be kurio beldimasis į vienkiemį, ypač nepažįstamų, duris būtų tik komplikavęs situaciją ir padidinęs riziką. Netenka abejoti, kad dauguma Lietuvos žydų bendruomenės narių Antrojo pasaulinio karo išvakarėse kalbėjo lietuvių kalba, tenkinančia jų kasdienius poreikius bendraujant su išoriniu pasauliu. Tačiau retas kuris, kaip Rana-na Kleinšteinitė ar Jochaved Čartokaitė, galėjo pasigirti: „<...> aš puikiai kalbėjau lietuviškai, kalbėjau be akcento, mano dauguma draugų buvo lietuviai <...>“²⁷, pabrėžiant, kad lietuvių kalbos mokėjimas buvo integrali lietuvių kultūros pažinimo dalis, užtikrinusi didesnes galimybes išlikti karo metų realijų blaškomoje lietuvių visuomenėje.

KRIKŠTAS – NAUJOS, BET PAŽĪSTAMOS TAPATYBĖS DALIS

Tarpukario Lietuvoje tarp žydų tautybės asmens ir judaizmo religijos išpažinėjo praktiškai galima dėti lygybės ženklą²⁸. Apsikrikštijusių žydų skaičiaus nepagausino ir gana retai pasitaikydavusios mišrios žydų ir lietuvių santuokos.

Religinė priešprieša Lietuvoje turėjo gilią šaknį, o dėl jos susiformavęs ir vis naujai eskaluojamas žydų kaip „nekrikštų“, „Kristaus žudikų“, žemesnės moralės, dvigubų standartų su krikščionimis propaguotojų įvaizdis buvo gyvas Lietuvos provincijos kolektyvinėje sąmonėje dar ir Antrojo pasaulinio karo išvakarėse. Lietuvoje Katalikų Bažnyčia, visuomet aktyviai dalyvavusi politiniame, socialiniame ir kultūriniame krašto gyvenime, nepaisant sekuliarėjimo tendencijų, XX a. pirmoje pusėje išliko institucija, kuri Lietuvos visuomenės gyvenime atliko svarbų vaidmenį, „formavo tos visuomenės narių sąmonę, t. y. darė įtaką jų požiūriams, vertybinėms orientacijoms ir socialinio elgesio modeliams“²⁹.

Karo metais, atsidūrus „eliminuojamųjų grupėje“ ant žemiausios visuomenės pakopos laiptelio, krikštijimasis, arba „žengimas į uždraustąjį krikščioniškąjį pasau-

²⁷ Pokalbis su p. Jochaved Inčiūriene, 2001 m. vasara, autorės archyvas; *Malchanova Kleinšteinė R.* Jie niekam neatsisakė padėti // Gyvybę ir duoną nešančios rankos. Vilnius, 2009, sąs. 4, p. 147.

²⁸ Pagal Lietuvos gyventojų surašymo duomenis iš 153 743 žydų tautybės asmenų tik 36 asmenys nurodė išpažįstantys kitą religiją, bet ne judaizmą. – Lietuvos gyventojai, 1923 rugsėjo 17 d. surašymo duomenys. Kaunas, 1924, p. 27–30.

²⁹ *Sirutavičius V.* Katalikų Bažnyčia ir modernaus antisemitizmo genezė // Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis. Vilnius, 1999, t. XIV, p. 69.

lį“, suteikė žydams viltį išlikti fiziškai³⁰. Beatodairiškas noras keisti konfesiją gali būti suprantamas kaip sąmoningas pragmatinio pobūdžio aktas siekiant išvengti persekiojimų ir išgyventi. Kita vertus, tokie veiksmai atskleidžia lietuvių visuomenės socialinės sąrangos bei religijos, kaip vienos iš esminių lietuvių pasaulėvaizdžio ir kultūrinės tapatybės dalių, implikuojančių atitinkamus elgesio modelius, pažinimo momentus.

Vieni iš pirmųjų, į kuriuos kreipdavosi žydų bendruomenės nariai pavieniui ar vėliau, jau gyvendami getuose, per Judenrato atstovus, buvo vietiniai katalikų dvasininkai ir Bažnyčios hierarchai. 1941 m. rudenį arkivyskupas metropolitas Juozapas Skvireckas savo dienoraštyje užsimena, kad „žydai bandę ieškoti užtarimo ir lankęsi net pas vysk. Brizgį <...>.“³¹ Lietuvių inteligentų, žymių visuomenės veikėjų ir dvasininkų iniciatyvos pasipriešinti vykstančioms žydų žudynėms, ieškant užtarimo „pas galios turinčius asmenis“³², darant tai vardan to, ko „žmoniškumas reikalavo“³³, buvo žinomos žydų bendruomenėje, kaip ir tai, kad jokių oficialių rezultatų jos nedavė. Pastangas užtarti, gelbėti žydus, drąsinant ir organizuojant tikinčiuosius prie to prisidėti, Bažnyčios hierarchai paliko asmeninei dvasininkų nuožiūrai ir dėl suprantamų priežasčių pabrėždavo konfidencialumą bei viešumos vengimą³⁴.

Pasmerktųjų aukų kreipimosi į katalikų dvasininkus motyvai buvo akivaizdūs dėl kelių priežasčių. Pirmiausia, keičiantis situacijai krašte Bažnyčia žydų akyse išliko kaip institucija, išlaikiusi realią galią ir moralinį autoritetą visuomenės akyse.

³⁰ *Tec N. When Light Pierced the Darkness*, p. 184.

³¹ Arkivyskupo Juozapo Skvirecko dienoraštis // 1941 m. Birželio sukilimas: dokumentų rinkinys / Sud. V. Brandišauskas. Vilnius, 2000, p. 282.

³² Turimas galvoje Kauno arkivyskupo metropolito Juozapo Skvirecko, vyskupo Vincento Brizgio ir prelado Kazimiero Šaulio protestas vokiečių karo komendantui dėl konkrečių žydų inteligentų ir rabinų, įvardijant juos lojaliais Lietuvos piliečiais. Plačiau žr.: *Laukaitytė R. Katalikų Bažnyčia Lietuvoje 1941–1944 m.: požiūris į žydų genocidą ir krikštą*, p. 3, 4. Taip pat apie visuomenės veikėjų Felikso Bugailišio, dr. Domo Jasaičio bei kun. Lapio vizitą pas Šiaulių apygardos komisarą Scheopferį dėl vokiečių brutalaus elgesio su žydais plačiau žr.: *Rimašauskas J. Žydų gelbėtojai*, p. 18.

³³ Arkivyskupo Juozapo Skvirecko dienoraštis, p. 272, 274; Vincento Brizgio laiškas Domui Jasaičiui. 1976 m. lapkričio 25 d. // *Išgelbėję pasaulį... Žydų gelbėjimas Lietuvoje (1941–1944)*, p. 112.

³⁴ Kai kurie Katalikų Bažnyčios hierarchai, stengdamiesi vengti provokuojančių nepaklusnumo vokiečių valdžiai aktų bei veiksmų, komplikuojančių pačios Bažnyčios padėtį, atvirai protestuoti prieš žydų žudynes vengė, raštiškai kreipdamiesi į Vyriausybę bei okupacinės valdžios atstovus dėl „žydų katalikų ir asmenų, kilusių iš maišytų su žydais moterysčių“. Šis klausimas svarstytas 1941 m. rugpjūčio 6–8 d. Lietuvos bažnytinės provincijos vyskupų pasitarime ir vėliau – 1941 m. spalio 7–8 d. konferencijoje. Plačiau žr. *Brandišauskas V. Holokaustas Lietuvoje: istoriografinė situacija ir pagrindinės problemos // Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis. Vilnius, 1999, t. XIV, p. 135–152; Arkivyskupo Juozapo Skvirecko dienoraštis; Laukaitytė R. Katalikų Bažnyčia Lietuvoje 1941–1944 m.: požiūris į žydų genocidą ir krikštą.*

Lietuviškosios socialinės hierarchijos bei autoritetų pažinimą ir pripažinimą tarp žydų patvirtina ir Mykolas Krupavičius, prisimindamas savo kunigavimą Kalvarijoje hitlerinės okupacijos pradžioje: „žydų komitetas, sudarytas iš Kalvarijos rabino, mokytojo ir dar vieno jų įtakingo tautiečio <...> surinko brangenys ir atnešė man saugoti su sąlyga, jei jie grįžtų, jiems gražinti, jei negrįžtų – panaudoti bažnyčios reikalams.“³⁵ Antra, iš dvasininkų buvo tikimasi praktiško įrodymo asmeniniu pavyzdžiu iš sakyklos propaguojamoms krikščioniškomis tiesoms, tarp jų ir artimo meilės. Kunigus žydų bendruomenės nariai suvokė kaip lietuvių visuomenės narius, turinčius realų poveikį juos supančiai plačiai visuomenei, taip pat besinaudojančius priemonėmis, leidžiančiomis tai daryti bet kokiomis aplinkybėmis. Be viso to, dvasininkų galioje buvo išduoti krikšto liudijimus ar gimimo metrikus, su kuriais žydams buvo galima bandyti iš naujo „legalizuotis“ visuomenėje, t. y. gauti fiktyvius lietuviškus dokumentus.

Lietuvos provincijoje dvasininko autoritetas visais laikais buvo svarbus, o ekstremaliomis karo sąlygomis dar labiau išaugo. Rachelė Kacav, pati išgelbėta kunigo Polikarpo Macijausko ir jo talkininkų, teigė, kad jie „atvirai, drąsiai ir be baimės agituodavo žmones mums (žydams – E. B.) padėti <...> Kunigas žinojo, kad jo žodis žmonėms šventas, juo patikės.“³⁶ Kai kurie dvasininkai išnaudodavo galimybę viešai kreiptis į parapijiečius dėl pagalbos gelbėjant žydus. Pavyzdžiui, Telšių vyskupo Justino Staugaičio ganytojo laiške, rašytame 1941 m. liepą, sakoma: „nepamirškime, kad kiekvienas žmogus, ar savasis ar svetimas, ar prietelius ar neprietelius, yra to paties Dievo vaikas, vadinasi, mūsų brolis. Jei jis kenčia, mūsų pareiga, kuo galime, jam padėti. <...> Dieve jus saugok nuo keršto ir sauvaliavimo.“³⁷ O kai kurie iš jų asmeniškai važinėdavo po vienkiemius ir prašydavo tikinčiųjų nors trumpam priglauti pabėgusius iš geto žydus ir jų šeimos narius³⁸. Visgi tokių atvejų nebuvo tiek daug, kiek tikėtasi.

Buvo ir tokių dvasininkų, kurie Katalikų Bažnyčios ordinariato raštais apie valdžios draudimą padėti ir palaikyti ryšius su žydais, galiojančiais ne tik civiliams, bet ir dvasininkams, vadovaudavosi pažodžiui. Žydė moteris, mėginusi pagalbos ieškoti Pažaislio vienuolyne, sutiko kunigą, kuris atsisakė jai padėti. Jai priminus jam apie galiojančius ne nacių, bet Dievo įsakymus, kunigas mainais pasiūlė mote-

³⁵ *Krupavičius M.* Lietuvių – žydų santykiai Hitlerio okupacijos metu, p. 101–102.

³⁶ Kun. Polikarpo Macijausko asmeninė byla // VVGŽM GS, f. 1, b. 952, lapai nenumeruoti.

³⁷ *Laukaitytė R.* Katalikų Bažnyčia Lietuvoje 1941–1944 m.: požiūris į žydų genocidą ir krikštą, p. 5.

³⁸ *Erenburgas M.* Nacių aukų gelbėjimo Lietuvoje specifika (1941–1944) // *Atminties dienos / Sud. E. Zingeris.* Vilnius, 1995, p. 433; Kun. J. Kardauskas atsiminimai apie Vilkaviškio žydus ir jų gelbėtojus // *Išgelbėję pasaulį... Žydų gelbėjimas Lietuvoje (1941–1944), p. 297.*

riai rublį³⁹. Taip pat reikia pažymėti, kad amžininkų, tuo metu gyvenusių provincijoje, atmintyje išlikęs gana blankus parapijų klebonų vaidmuo karo metais. Tie, kurie prisiminė girdėję kunigus kalbant apie žydus jų gimtųjų miestelių bažnyčiose, pasakojo apie raginimą nesikišti, saugoti savo šeimas, dorai gyventi ir dirbti⁴⁰.

Tie kunigai, kurie apsisprendavo krikštyti žydų bendruomenės narius, suprato tai kaip abejotiną, bet vis dėlto galimybę pagelbėti žmonėms, atsidūrusiems pasmerktųjų gretose. Kiti tai matė kaip vienintelį tikslą – „gelbėti žūstančias sielas“, kad žydai „galėtų nors mirti krikščionimis“⁴¹. Dar kiti, atmetę dogmatinius įsitikinimus, suvokė, kad susiklosčiusių aplinkybių vedami suaugę individai nesilaikys krikščioniškų tikėjimo tiesų, todėl išduodavo metrikus atgaline data, apeidami numatytą ritualo procedūrą, ignoruodami vyskupo leidimo, savosios religijos atsižadėjimo akto būtinumą bei paties krikšto sakramento suteikimą, rasdami fiktyvių ar išgalvotų liudininkų⁴². Suklastotų metrikų išdavimas buvo tik pradžia prisiimtų kunigų atsakomybės už kitą žmogų, kurį „krikštijo“ ne vadovaudamiesi ordinariato raštais, bet artimo meile.

Išsigelbėjusių žydų krikštas ir su juo susijusios detalės karo metais yra prisimenamos įvairiai. Sulamita Gordonaitė, kunigo Povilo Jako dėka tapusi Aldona Vaičiulionyte, rašė buvusi dėkinga gelbėjusiam kunigui, kad jis „niekuomet, nei per pirmuosius mūsų susitikimus, nei vėliau, nemėgino atvesti manęs į „tikrąjį tikėjimą“⁴³. Tačiau įtikinamas „poterių mokėjimas“ kai kam buvo ne tik liudijimas „esant doru Rymo kataliku“, bet ir gelbėjo gyvybę atsidūrus gestapininkų rankose⁴⁴. Žydai tėvai, leisdami pakrikštyti savo vaikus, buvo įsitikinę, kad tai garantuos jiems palankesnę lietuvių sodiečių požiūrį. Taip pat labai religingų gelbėtojų aplinkoje suaugę žydai krikšto sakramentą apsisprendavo priimti dėl dvasinio juos gelbėjusiųjų žmonių komforto, t. y. kad be būgštavimų dėl šeimos likimo jiems nereikėtų kovoti dar ir su savimi dėl vidinių prieštaravimų, keliamų jų tradicinės vertybių sistemos, kad savo namuose priglaudžia ir laiko „nekrikštus“⁴⁵. „Okupacijos laikotarpiu mes visi pasikrikštijome, kitaip nebuvo galima. Lietuviai daug lengviau tuomet mus slapstė. Be to, ir garbę juto tapti krikšto tėvais.“⁴⁶ Jehošua Šochotas, kilęs iš Telšių, savo prisiminimuose apie jį ir jo šeimą gelbėjusius lie-

³⁹ *Finkelbrandienė S.* Jie mane išgelbėjo // Ir be ginklo kariai, p. 162.

⁴⁰ Lietuvių amžininkų liudijimai, ekspedicijos po Lietuvos provincijos miestelius 2009 m. medžiaga, autorės ir Vilniaus Jidiš instituto archyvas.

⁴¹ Lietuvos žydų žudynių byla / Sud. A. Eidintas. Vilnius, 2001, p. 171.

⁴² Kun. J. Kardauskas atsiminimai apie Vilkaviškio žydus ir jų gelbėtojus, p. 297.

⁴³ *Gordonaitė-Lyrovienė S.* Žmogus lieka žmogumi..., p. 22.

⁴⁴ Ten pat.

⁴⁵ Pokalbis su Danute Selčinskaja, 2009 m. spalio 16 d. – Autorės archyvas.

⁴⁶ *Gurvičius J.* Pasmerktųjų gelbėjimosi kelias, p. 85.

tuvius pripažįsta, kad imitacinis kultūrinio dvasinio lietuvių pasaulio, susijusio su Bažnyčia, pažinimas ir tapimas katalikais padėjo jiems slapstantis: „smulkiai visos krikštijimo procedūros nebeprisimenu. Liko atmintyje, kad krikštijo visus kartu. Visi septyni išsirikiavome į vieną eilę, už mūsų stovėjo krikšto tėvai, priešais kunigas, jis meldėsi ir tarė kažkokius man nesuprantamus žodžius. Po to visiems užpylė ant galvos švento vandens, ir štai mes jau ir katalikai.“⁴⁷ Tačiau žinodami apie krikščionių artimo meilės principą, ne visi „naujieji krikščionys“ buvo susipažinę su kitomis dogmatinėmis tikėjimo tiesomis. „<...> mama atpažino vieną moterį, gerą prieškarį pažįstamą, telšiškę. Toji katalikė irgi atpažino mano mamą. Jos apsikabino, nubraukė ašaras. Mama jai papasakojo, kad šį rytą buvome pakrikštyti ir paprašė patarimo, ką gi toliau daryti. Atsakymas nuskambėjo visai nelauktas. Ponia, – tarė pažįstama moteris, – jus ką tik pakrikštijo, jūs dar nepadarėte nuodėmių, tad eikite ir mirkite. Mirę iškeliausite tiesiai į dangų.“⁴⁸ Susirūpinimas ne žydų gyvenimu, bet jų sielų gelbėjimu buvo kai kurių kunigų ir jų parapijiečių suvokiamas kaip savo krikščioniškosios misijos vykdymas. Antižydiški prietarai, tradicinis antagonistinis priešiškus kolektyvinėje tikinčiųjų sąmonėje tarpo lygia greta su įsisąmonintais dekalogo priesakais.

Pasikrikštyti apsisprendę žydai krikštą suvokė kaip naują savo tapatybės dalį, kuri dėl lietuvių religinės tradicijos numanymo atrodė pažįstama. Dominuojančios konfesijos priėmimas, paskatintas savisaugos instinktų, ir tokiu būdu tapatinimasis su aplinkine dauguma žydams reiškė įsivaizduojamą prieglobstį. Tačiau šio veiksmo suponuoti imituojami elgesio modeliai, suvokiant jų sukeliamą grįžtamąją reakciją lietuviškoje aplinkoje, kartu yra ir kitoniškos kultūros pažinimo požymis.

TILTAI Į IŠORINĮ PASAULĮ: BENDRAMOKSLIS, KAIMYNAS, BIČIULIS AR TYLUS NEPAŽĖSTAMASIS

Jau pirmosiomis karo savaitėmis, dar iki getų įsteigimo 1941 m. rugpjūtį, prasidėjusios žydų žudynės virto masinėmis. Štetlų gyventojams dar nespėjus susitaikyti su nauja situacija, žydų bendruomenių juose neliko. Analizuojant išsigelbėjusių žydų istorijas, pastebimi tik pavieniai atvejai, kai lietuviai patys savo iniciatyva susirasdavo konkrečius savo miestelių ar apylinkių žydus ir pasiūlydavo savo pagalbą. Daustorių dvarininkė (Kelmės raj.), sužinojusi apie varomus šaudyti žydus Kelmėje, pati vadeliudama arklių lakiojo po apylinkes ieškodama žudynių vietos.

⁴⁷ Šochotas J. Domicelė // Gyvybė ir duona nešančios rankos, sąs. 4, p. 216–217.

⁴⁸ Ten pat.

Ji stengėsi ir rizikavo dėl gydytojo Kogano ir jo žmonos, kurie buvo „<...> jos seni draugai, bičiuliai, su kuriais buvo susijusi didelė jos gyvenimo dalis, – draugystė, kasdienybė ir šventės, kartu nugalėtos ligos, neįkainojama moralinė parama, tragiškai mirus jos vyrui <...>.“⁴⁹

2009 metų vasarą gelbėtojų apdovanojimo ceremonijoje kalbėjęs Mošė Kuklianskis asmeniškai paliudijo, kad 1941 m. rugsėjo 15 d. išvakarėse, kai visi Veisiejų miestelio žydai turėjo būti prievarta iškelti į darbininkų barakus Katkiškėse netoli Lazdijų, jo tėvą, miestelio vaistininką, aplankė gretimo kaimo ūkininkas Karolis Jarmala ir pasiūlė visai šeimai pastogę savo ūkyje. Pastarasis manė, kad tai buvo tas lemiamas momentas įvykdyti savo velionio tėvo valią – atsilyginti šiai žydų šeimai už jų gerus darbus Jarmaloms praeityje⁵⁰. Yra žinoma dar keletas atvejų, kai kolegos, bendradarbiai ar bendramoksliai pasiūlydavo ne vienkartinę neįpareigojančią pagalbą maistu, drabužiais ar pinigais, bet pradėdavo ilgai trukusius gelbėjimo veiksmus⁵¹.

JAV suformuluota žydų gelbėjimo galimybių paradigma teigia, kad „ten, kur vokiečių okupacijos sąlygos buvo švelnesnės, o žydai gerai integruoti į vietinę visuomenę, buvo galima sulaukti daugiau ir efektyvesnės pagalbos, o ten, kur vokiečiai elgėsi ypač brutaliai ir kur žydai buvo mažiau integruoti, buvo mažiau pagalbos ir ji buvo ne tokia sėkminga.“⁵² Anot istoriko ir diplomato Alfonso Eidinto, lietuvių ir žydų kontaktai buvo labai apriboti suvarius žydus į getus, o kadangi žydų bendruomenė iki karo gyveno gana uždara gyvenimą, daugelis žydų ir neturėjo daug pažįstamų, draugų ar patikimų žmonių tarp lietuvių⁵³. Detaliau analizuojant išsigelbėjusiųjų liudijimus, aiškėja, kad didelis gelbėtojų ir daug mažesnis išgelbėtųjų skaičius, rodo tik tai, kad organiška Lietuvos žydų integracija, lietuvių ir žydų kultūrinio bendradarbiavimo, geresnio tarpusavio supratimo tendencijos XX a. ketvirtajame dešimtmetyje atskirose socialinėse grupėse buvo skirtingai pažengusios ir nutrauktos Antrojo pasaulinio karo. Žydų inteligentija, ypač laikinojoje sostinėje Kaune ir kituose didesniuose miestuose, turėjo gana daug pažįstamų tiek lietuvių inteligentijos, tiek kituose socialiniuose sluoksniuose, o tų pažįstamų patikimumą „išgrynino“ karo realijos ir savaugos instinktai. Ryšių trūkumas tarp statistinio žydų atstovo ir lietuvių vienkiemio gyventojų turėjo įtakos šių santykių ribotumui

⁴⁹ Stefanija Liutikienė // Gyvybė ir duoną nešančios rankos, sąs. 2, p. 41–42.

⁵⁰ Mošės Kuklianskio liudijimas, 2009 m. vasara. – Autorės archyvas; Karolio Jarmalos asmeninė byla // VVGŽM GS, f. 1, b. 135, lapai nenumetuoti.

⁵¹ Jono Jocio asmeninė byla. VVGŽM GS, f. 1, b. 206, lapai nenumetuoti.

⁵² Kuodytė D., Stankevičius R. Istorinės tiesos paieškos // Išgelbėję pasaulį... Žydų gelbėjimas Lietuvoje (1941–1944) / Sud. D. Kuodytė, R. Stankevičius. Vilnius, 2001, p. 28–29.

⁵³ Lietuvos žydų žudynių byla / Sud. A. Eidintas. Vilnius, 2001, p. 172.

ties kiekviniu, tiek kokybiniu atžvilgiu. Todėl vieno asmens išgelbėjimui prireikė daug daugiau pastangų ir pajėgų, nei to būtų reikėję kitomis sąlygomis. Kita vertus, gelbėjimasis iš esmės buvo pačių besigelbstinčiųjų rankose, t. y. priimti sprendimą ir rasti kelią, vedantį išsigelbėjimo link. Tam reikėjo rasti pažįstamų ir patikimų žmonių išoriniame pasaulyje anapus getų sienų. Natūralu, kad pirmiausia jų buvo ieškoma ikikarinėje aplinkoje ir tarp turėtų socialinių kontaktų. Kasdieninis glaudžioje kaimynystėje gyvenusių lietuvių ir žydų bendravimas, iki karo užsimezergusios bičiulystės namų ar profesinės veiklos aplinkoje, švietimo įstaigose pasirodė esantys patvariausi ir patikimiausi kontaktai, atvėrę kelius į išorinį pasaulį⁵⁴.

„Jaunam žmogui sunku suprasti, kodėl tavo gimnazijos klasės draugai staugta tampa kitokiais, kodėl su jais negalima susitikinėti kaip anksčiau, laisvalaikiu pasivaikščioti prie Vilnelės ar nueiti kartu į naują kino filmą.“⁵⁵ Karas padalijo buvusius klasiokus, kaip ir likusią visuomenės dalį, į tuos, kurie užsidėjo baltus raiščius, į tuos, kurie buvo priversti prisisiūti geltonus lopus, į tuos, kurie nesuprato ar nenorėjo suprasti, kas dėjosi aplinkui, ir į tuos, kurie atsiliepė į buvusio kiemo, suolo, mokyklos, universiteto laikų studijų draugo pagalbos prašymą tiek provincijoje, tiek didžiuosiuose Lietuvos miestuose. Per stebuklą ištrūkusiems iš varomos minios, geto ar net kapo duobės bent trumpam pavykdavo pasislėpti ar būti slapstomiems, padedamiems savo ar savo artimųjų bendramokslių⁵⁶. „Prąjęs kelioms dienoms į Gerulių stovyklą atvažiavo manęs ieškoti Stasys Šereika. Mes mokėmės kartu su juo Telšių gimnazijoje. Jis buvo labai kuklus, doras ir taurus, todėl man nebuvo nuostabu, kad kaip tik jis, o ne kas kitas atsiliepė taip šiltai į mano sielvartą. <...> Geto moterys išlydėjo klausimu: „Ar nors kiek supranti, kokia esi laiminga“, – po daugelio metų prisiminė buvusi gimnazistė Dora Kaganaitė Tallat-Kelpšienė⁵⁷.

⁵⁴ Kaimynų patikimumas išryškėjo jau pirmosiomis nacių okupacijos dienomis. Buvo tokių, su kuriais dalytasi duona kasdienine, kurie sėdėjo prie bendro stalo, o pirmai progai pasitaikius, matuodavosi kaimynų žydų paltus ar mėgavosi arbata iš tų pačių kaimynų servizo puodelių. Bet buvo ir tokių lietuvių kaimynų, su kuriais vargiai sveikintasi prieš karą, tačiau kaip tik jie, pažįstami tik „iš matymo“, atverdavo savo namų duris prašančiajam pagalbos. Kartais karo metais užsimezgusi pažintis galėjo būti tokia pat vertinga kaip dvidešimt metų bendradarbiavimo ir patikimos draugystės. Plačiau žr.: *Gordonaitė-Lyrovienė S.* Žmogus lieka žmogumi..., p. 17; *Dzimitrovskaja O.* Juozas ir Ona Audėjai // Gyvybė ir duoną nešančios rankos, sąs. 1, p. 9; *Murauskaitė I.* Antanas Andraitis // Ten pat, p. 7; *Povilas Antanavičius* // Gyvybė ir duoną nešančios rankos, sąs. 2, p. 2; *Šiaudvytienė G.* Pranas Šiaudvytis // Ten pat, p. 91; *Marija Vasiliauskienė, Ignas Vasiliauskas* // Ten pat, p. 101, ir kt.

⁵⁵ Adolfas Vanagas, Stefa, Stasė ir Janina Vanagaitės // Gyvybė ir duoną nešančios rankos, sąs. 1, p. 105.

⁵⁶ Zofija Baliukevič-Kesareva // Gyvybė ir duoną nešančios rankos, sąs. 2, p. 5.

⁵⁷ Stasys Šereika // Gyvybė ir duoną nešančios rankos, sąs. 1, p. 97.

Ryšų ir socialinių kontaktų su lietuviais gausa kai kurioms nacių aukoms ne labai palengvindavo dalį gelbėjimosi paieškų kelyje. Atvirkščiai, visi jautė dalinę pareigą padėti ir paremti buvusį kolegą ar bendradarbį, bet tiesioginės atsakomybės dėl įvairių priežasčių kratėsi, manydami, kad yra kam padėti ir be jų. Šių dienų menotyrininką, teatrologą Marką Petuchauską ir jo mamą, ilgamečio (1921–1940 m.) Šiaulių miesto viceburmistro Samuelio Petuchausko našlę, pabėgusius iš geto ir neturinčius kur prisiglausti, ryžosi priimti ir paslėpti taip pat šių dienų garsaus dirigento, profesoriaus Sauliaus Sondeckio tėvas, buvęs Šiaulių miesto burmistras Jackus Sondeckis su šeima⁵⁸.

Ne ką lengvesnė situacija buvo su gelbėjimais žydų vaikais. Juos buvo siekiama atiduoti iš rankų į rankas, t. y. tiems lietuviams, kuriuos tėvai asmeniškai ar per savo šeimos narius pažinojo dar iki Antrojo pasaulinio karo. Prisimindama žydų gelbėjimą Lietuvoje Sofija Jasaitienė pabrėžė, kad mažamečiai žydų vaikai „<...> sunkiai prisitaikydavo prie svetimų aplinkybių, dar sunkiau apsiprasdavo be motinų <...>“⁵⁹ Tėvų siekis atiduoti savo atžalas į pažįstamų rankas yra žmogiškas, tačiau kartu jis parodo tendenciją, kad tarp turimų kontaktų buvo ieškoma pirmiausia tokių žmonių, kurių ikikarinis elgesys ir nuostatos liudytų jų patikimumą ir būtų tarsi garantija saugiai atiduodamų vaikų ateičiai.

Neretai pačios motinos, slapta ištrūkdavusios iš geto, rizikuodamos būti atpažintos ir išduotos, ieškodavo slėptuvės savo vaikams pas gerus pažįstamus. Vienuoms tai sekėsi lengviau, kitos prarasdavo viltį. Geriausi pavyzdžiai galėtų būti kelių žydų inteligentų šeimų istorijos. Muzikos mokytojos ir žurnalisto Elinų dukra⁶⁰ į getą pateko su tėvais, būdama vos kelių mėnesių. Jos mama, prisimindama dukters gelbėjimo istoriją, rašė: „Ėjau iš vietos į vietą. Žmonės buvo pasiruošę padėti, norėjo gelbėti dukrelę, bet atsirasdavo nemaža ir nepatikimų žmonių <...> nuolatinės užuovėjos dukrelei surasti vis nesisekė <...> Ir štai, būdama tikra, kad geriausieji iš lietuvių inteligentų nėra abejingi kovai su okupantais, pasiryžau pasibelsti į žinomos rašytojos Sofijos Čiurlionienės duris.“⁶¹ Garsiojo Mikalojaus Konstantino Čiurlionio žmona ir dukra su šeima jau buvo priglaudę ir daugiau „įnamių“. Vaikų gydytojos Gurvičienės daliai teko bent tris kartus taip klajoti po gimtąjį Kauną, kad išgelbėtų savo dvi paaugles dukras ir mažametę dukterėčią. Apie pirmąjį savo paieškų kelią ji prisiminė: „Ir kaip mylėjau Kauną! Kaip juo didžiavausi! Einu, einu, ir, rodos, lyg žemė degtų po kojomis <...> Einu pas trečią,

⁵⁸ Jackaus Sondeckio asmeninė byla // VVGŽM GS, f. 1, b. 500, lapai nenumeruoti.

⁵⁹ Sofijos Lukauskaitės-Jasaitienės pranešimas VLIK'ui 1946 m. gegužės 15 d., p. 197.

⁶⁰ Išgelbėta mergaitė Esther Yellin tapo pasaulyje garsia pianiste.

⁶¹ Elinienė D. Gelbstint dukrelę // Ir be ginklo kariai / Sud. S. Binkienė. Vilnius, 1967, p. 77, 120; Sofija Čiurlionienė // Gyvybė ir duona nešančios rankos, sąs. 2, p. 111–112.

pas ketvirtą <...> Nebeturiu vilties. Nusiminusi, nusivylusi dar kartą bandau – pasuku į Žaliakalnį pas gydytoją M. Butkevičienę, su kuria mes kažkada mokėmės <...> netikiu savo ausimis <...> sutiko priimti.“⁶² Suzi-Danutė Pomerancaitė⁶³, gimusi Kauno gete smuikininko Pomeranco šeimoje, buvo patikėta garsaus to meto operos solisto Kipro Petrausko šeimai. Jos motina, pasinaudojusi savo sesers gydytojos Karlinskienės pažintimi su Elena Kipriene, iš karto rado jai prieglobstį⁶⁴. Šiaulių dramos teatre dirbęs ir visų mėgstamas garsus to meto aktorius Izraelis Segalis – „Liolka“, turėjęs daug draugų ir kolegų lietuvių, tik atsitiktinai sutikęs gatvėje kolegę Galiną Jackeivičiūtę⁶⁵ susitarė dėl prieglobsčio savo dukrai Rachilei Segalytei⁶⁶.

Net ir žvelgdami mirčiai į akis žydai tėvai nesiryždavo patikėti ir atiduoti savo vaikų visiškai nepažįstamiems asmenims. Tačiau nuolatinės „selekcinės akcijos“ gete, alinantis darbas, blėstanti viltis išsigelbėti, stiprėjanti „galutinio sprendimo“ nuojauta⁶⁷ vertė žydus didžiuosiuose getuose intensyviau ieškoti prieglobsčio bent likusiems savo vaikams, tiek kūdikiams, tiek paaugliams, kurie anksčiau laiko tapo suaugę, kad nors jiems būtų lemta gyventi. „Tėvelis pasirodo, jau ilgą laiką ieškojo žmonių, turinčių ryšius su miestu, pažįstamų pagrindininkų. Visą mėnesį jis mane įtikinėjo, kad bent aš turiu likti gyva“, – po karo prisiminė jau minėtoji Gordonaitė⁶⁸. Kontaktų su išoriniu pasauliu buvo ieškoma nuolat, tačiau patikimų pažįstamų žmonių, kurie sutiktų priimti atsakomybę už žydų vaiką, radimas, veiksmų su tarpininkais ir ryšininkais derinimas bei palankios progos laukimas užtrukdavo. 1943 m. antroje pusėje pastebima tendencija, kad žydės motinos, įvairiais keliais išnešdavusios savo kūdikius, palikdavo juos globoti ligoninėms, prieglaudoms, vienuolynams, apie kurių veiklą būdavo girdėjusios iš pažįstamų gete⁶⁹. Žurnalistas Gelpernas ir rašytojas Elinas savo liudijime rašė: „Gydytojas Baublys jau prieš tai buvo priglaudęs „Lopšelyje“ (Kauno kūdikių namai – E. B.) kelis savo kolegų vaikus. O dabar pasipylė tie „pamestinukai“⁷⁰. Gydytojo Giršo-vičiaus prašymu kunigas Jonas Žemaitis ėmėsi organizuoti Vilniaus geto vaikų

⁶² *Gurvičienė F.* 1944 m. pavasaris // *Ir be ginklo kariai*, p. 36–37.

⁶³ Išgelbėta mergaitė Dana Pomerantz tapo pasaulyje pripažinta smuikininke.

⁶⁴ *Žalinkevičaitė-Petrauskienė E.* Vieną žiemos naktį // *Ir be ginklo kariai*, p. 143–144; Elenos Petrauskienės-Žalinkevičaitės asmeninė byla // VVGŽM GS, f. 1, b. 409, lapai nenumeruoti.

⁶⁵ Radijo žurnalisto, eseisto, kino scenaristo Prano Morkaus mama.

⁶⁶ *Morkus P.* Galina Jackeivičiūtė // *Gyvybė ir duoną nešančios rankos*, sąs. 1, p. 51.

⁶⁷ Vilniaus geto likvidacija 1943 m. rugsėjo 23 d.; Vaikų akcijos Šiaulių gete 1943 m. lapkričio 5 d. ir Kauno gete 1944 m. kovo 27 d.

⁶⁸ *Gordonaitė-Lyrovienė S.* Žmogus lieka žmogumi..., p. 18.

⁶⁹ *Elinas M., Gelpernas D.* Kovota dėl kiekvienos gyvybės // *Ir be ginklo kariai*, p. 120–121.

⁷⁰ Ten pat.

gelbėjimą. Vaikus paimdavo civiliais rūbais apsirengusios vienuolės ir visi jie patekdavo į Laurų vaikų namus⁷¹.

Kita vertus, egzistuoja ir kita patikimų lietuvių šeimose augusių žydų vaikų istorijų pusė. Mažamečiai, išplėsti iš savo prigimtinės erdvės, patekę į lietuviškos kultūros aplinką, užaugę joje ir nepažinoję savosios, buvo taip ja persiėmę, kad po karo sunkiai skynėsi kelią atgal prie savos kultūros šaknų, o kai kurie iš jų ir iš viso negrįžo⁷². Yra žinomi tik garsių žmonių, tokių kaip jau minėtos smuikininkės Danutės Pomerancaitės, poetės Violetos Palčinskaitės, poeto ir vertėjo Alfonso Bukonto, atvejai. Tačiau buvo daugybė paprastų vaikų, kurie augo nežinodami apie savo skausmingą praeitį su svetima sava tapusia kultūrine tapatybe. Jozelis Traubergas, po karo atiduotas į 4-uosius Kauno žydų vaikų namus, prisiminė, kad įtikėjęs savo kaip nesantuokinio lietuvės (pastaroji iki karo buvo tarnaitė berniuko senelių namuose) ir vokiečio kareivio sūnaus kilme šaukė: „nenoriu gyventi su žydais“⁷³.

Asmeniniai glaudūs ryšiai, neapsiriboję vien formaliu ekonominiu kontaktu bei kai kurių lietuviškosios kultūros segmentų pažinimas žydams buvo akstinas kreiptis pagalbos ir veiksminga priemonė, „paaštrinusi“ emocijas, paskatinusi iniciatyvą iš abiejų pusių ir užtikrinusi pasitikėjimą. Jokiu būdu nenorėčiau sumenkinti gelbėtojų humaniškumo, krikščioniškos moralės, gailestingumo, atjautos ir geraširdiškumo, kurie buvo dominuojantys gelbėtojų apsisprendimo leitmotyvai tiek sąmoningame moraliniame apsisprendime, tiek spontaniškose situacijose, tačiau reikia pripažinti, kad daugumai žmonių „visomis savo šaknimis atsirėmusių į lietuvišką kaimą“⁷⁴, psichologiškai buvo lengviau priimti sprendimą gelbėti „savą, pažįstamą žydą“ nei mitais „apaugintą“ visomis asmeninėmis ir visuotinėmis nelaimėmis kaltinamą prašalaitį žydą. Kad tokios nuostatos galėjo tarpti ir derėti lietuvių sąmonėje, geriausiai įrodo Mirjam Šneiderytės istorija. Mirjam, tapusi Marijona, Žagarės policininkų lietuvių Vlodo Belecko išvesta iš Žagarės geto ir Kazio Liutiko šeimoje priglausta, nesislapstydama išgyveno iki karo pabaigos, kai jos motina buvo peršauta Žagarės aikštėje ir išvežta tų pačių policininkų, o brolių jų sėbrai išsivežė iš Liutiko ūkio ir drauge sušaudė Žagarės parke⁷⁵.

⁷¹ Jonas Žemaitis // Gyvybę ir duoną nešančios rankos, sąs. 2, p. 115.

⁷² Marijos Urbonienės asmeninė byla // VVGŽM GS, f. 1, b. 1985, lapai nenumuoti; Sofijos Adomianec-Lisauskaitės asmeninė byla // Ten pat, b. 5, lapai nenumuoti; Julijos Vitkauskienės, Arėjo Vitkausko asmeninė byla // Ten pat, b. 627, lapai nenumuoti.

⁷³ Traubergas J. Senelės Rozalijos laišakai iš Kauno geto mano gelbėtojai Stasytei // Gyvybę ir duoną nešančios rankos, sąs. 4, p. 240.

⁷⁴ Poetė Violeta Palčinskaitė taip apibūdino savo senelę iš tėvo pusės, kuri gynė savo marčią žydę ir anūkę, kuri, anot pačios poetės, „neturėjo teisės gimti“, žr.: *Palčinskaitė V. Marija ir Antanas, Stasys ir Alfonsas Palčinskai* // Gyvybę ir duoną nešančios rankos, sąs. 1, p. 75.

⁷⁵ *Puišytė R. Mirjam istorija*, p. 166–167.

Tiltais į išorinį pasaulį bei išsigelbėjimą tapo ir lietuviai, kuriuos galima įvardyti kaip tylūs nepažįstamuosius. Prie tokių galėtume priskirti žymius tarpukario Lietuvos inteligentijos, dvasininkijos atstovus – Oną Šimaitę, Sofiją Binkienę, Eleną Kutorgienę, Petrą Baublį, Sofiją Čiurlionienę, Olgą Dauguvietienę, Bronių Gotautą, Juozą Stakauską, Oną Landsbergienę, Juozą Paukštį, Mariją Rusteikaite, Steponą ir Oną Kairius, Emiliją Kirvelienę⁷⁶ ir paprastus lietuviško sodžiaus žmones. „Iš tavo išvargusio veido, iš tavo akių supratau, kad atėjai pagalbos, o kas tu, manęs nedomina. Į mane kreipiasi žmogus, ir aš jam padėsiu. Aš turiu jam padėti“⁷⁷, – tokį atsakymą gavo Šaterienė, paskutinę minutę pabėgusi iš likviduojamo Kauno geto ir priglausta nepažįstamų jai Gudų šeimos, po kiek laiko paklaususi, kodėl jie ją priėmė ir kaip atspėjo, kad ji ištrūkusi geto kalinė.

Žinomi Lietuvos visuomenės veikėjai tapdavo tyliais nepažįstamaisiais visiems tiems, kurie nebuvo nei jų bendramoksliai, nei kolegos, kaimynai, pacientai, draugai ar pan., o tik beteisės aukos tiesiogiai ar per tarpininkus pasibeldusios į jų duris. Apie Binkių šeimos veiklą ir pasiryžimą žinojo daugelis Kauno geto gyventojų. Jų namai buvo lyg tarpinė stotelė ir vienus besislapstančius nuolat keitė kiti. „Laisvesniais vakarais ir Binkių šeima, ir Varčikai⁷⁸ eidavo pas pažįstamus, ieškodami žmonių, kurie taip pat galėtų padėti besislapstantiems.“⁷⁹ Pilietinė, politinė, moralinė, etinė nuostata vertė šiuos ir į juos panašius žmones priešintis režimui ir gelbėti pažįstamus ir visai svetimus žydus. N. Tec teigia, kad inteligentai, kurie žinojo arba numanė daugiau apie tikrąsias nacių veiksmų užmačias, buvo labiau nusiteikę padėti žydams, o vidurinio socialinio sluoksnio atstovai, turėję daugiau sia kontaktų su žydų aplinka, bet kartu labiausiai paveikti profesinės priešpriešos ir konkurencinės kovos, atjautė žydus dėl juos ištikusio likimo, bet buvo menkliau linkę atsiliiepti į žydų pagalbos paieškas⁸⁰.

Patyrinėjus išsigelbėjusių žydų istorijas aiškėja, kad asmenys, priskiriami tyliųjų nepažįstamųjų grupei, tik pavieniais atvejais taip ir lieka momentiniais nepažįstamais tarpininkais ar gelbėtojais. Reti atvejai, kai pavieniams asmenims ar šeimoms pavykdavo išsislapstyti vienoje vietoje pas tuos pačius gelbėtojus nuo pirmųjų iki paskutinių karo dienų. Absoliuti dauguma išgelbėtų žydų buvo priversti bent laikinai ir dažniausiai po keletą, keliolika ar net keliasdešimt kartų grei-

⁷⁶ Lietuvos piliečiai – Pasaulio tautų teisuoliai, apdovanoti Jad Vašem atminimo medaliais ir garbės raštais: <http://www.jmusem.lt/index.aspx?Element=ViewArticle&TopicID=128&IMAction=ViewArticle&ArticleID=3049&EditionID=86> (žiūrėta 2009-01-31).

⁷⁷ Šaterienė I. Širdys be baimės, p. 279.

⁷⁸ Binkių duktė Irena Binkytė buvo išteklėjusi už Vlado Varčiko.

⁷⁹ Judelevičiūtė G. Rašytojo namai // Ir be ginklo kariai, 1967, p. 68.

⁸⁰ Tec N. When Light Pierced the Darkness, p. 185.

tai keisti „adresus“, gresiant kaimynų įskundimams, kratoms ar areštams⁸¹. Sara Ginaitė savo prisiminimuose apie žydų gelbėjimo specifiką Lietuvoje rašė, kad „pavienius žydus gyventojai aktyviai gelbėjo pirmaisiais karo mėnesiais, t. y. iki vėlyvo 1941 m. rudens. Tomis dienomis lietuviai žydus slėpė pamiškėse, netoli savo namų, priestatuose, rūsiuose. Tačiau artėjant žiemai, ypač pasnigus, slėpti žydus pasidarė pavojinga. Sniege likdavo pėdsakai, nekūrenamose patalpose beveik neįmanoma buvo iškėsti žiemos šalčius. Pavojinga buvo ir kaimynams matant pirkti ir gaminti daug maisto. <...> buvo aišku, kad karas ir okupacija užsitęsia, kad žydus reikės slapstyti ne savaitę ar dvi, bet gal ištisus mėnesius ar net ilgiau. Todėl rudeniop daugelis žydų turėjo palikti savo geradarių namus ir patys ieškoti išeities.“⁸² Vieni jų patraukdavo pamiškėmis į gretimus kaimus, o kiti grįždavo į getą.

Net gelbėjant vieną asmenį, pradedant ištrūkimu iš geto ir baigiant jo slapstymu bei išlaikymu, reikėdavo nuo kelių iki keliolikos patikimų žmonių pastangų. Susiformuodavo savotiška žydų gelbėtojų ir jų rėmėjų grandinė, kurioje pirminė grandis dažniausiai net nepažinodavo paskutinės. Čia susipindavo gelbėtojai, susiję giminystės, kaimynystės, kolegiskų ar bičiuliškų ryšių saitais. Buvo aišku, kad saugiausia slėptis ir padėti slapstytis yra nuošaliuose vietose, kur mažiau pašalinių akių, priešiškos aplinkos ir galimybių būti išduotiems, t. y. kaimuose, atokiuose sodžiuose. Žmonės, iš anksto suderinus, sutikę įsileisti į savo namus žydus geto bėglius, žinojo, kuo rizikuoja, kaip ir tai, kad po savo pastoge priglaudžia visiškai nepažįstamus jiems asmenis. Be atsitiktinumo ir tarpininko šių žmonių beveik niekas nesiejo⁸³. „Vietiniai žmonės ten (kaimuose ir viensėdžiuose – E. B.) vadovavosi savo protu, įsitikinimais ir nelengvai pasiduodavo kitų poveikiui.“⁸⁴ Viensėdžių nuošalumas ir apeliavimas į gailestingumą, užuojautą bei krikščioniškas vertybes neretai užslopindavo lietuvių baimę ir neleisdavo likti abejingais stebėtojais nuošalyje.

Šie tylūs nepažįstamieji, kurie, beje, sudaro didžiausią Lietuvos gelbėtojų grupę, absoliučios daugumos atvejais buvo antrinė ir tolesnė grandis žydų gelbėjimo operacijose. Sėkmingas jų radimas buvo nesusijęs su pačių aukų sąlyčio su lietuviškąja kultūrine aplinka kokybe, tačiau proporcingai priklausomas nuo jų gelbėtojų socialinių, giminystės ir kt. ryšių bei jų glaudumo. „Geri Domicelės santykiai su žmonėmis mums labai padėjo slapstymosi metais. Kai ji kreipdavosi į kurį nors iš savo

⁸¹ Petuchauskas M. Neužmirštami lietuviai // Ir be ginklo kariai, p. 248.

⁸² Ginaitė S. Žydų tautos tragedijos Lietuvoje pradžia. Vilnius, 1994, p. 35.

⁸³ Petuchauskas M. Neužmirštami lietuviai, p. 246–248.

⁸⁴ Karolio Jarmalos asmeninė byla // VVGŽM GS, f. 1, b. 135, lapai nenumėruoti; Kazio Žukausko asmeninė byla // Ten pat, b. 2075, lapai nenumėruoti.

giminių arba pažįstamų, niekas jai neatsakydavo, visi stengdavosi pagelbėti.⁸⁵ Taip pat nemaža įvardijamų tyliųjų nepažįstamųjų gelbėtojų dalis matė žydus ne kaip žydus, o kaip žmones, kuriems reikia pagalbos ir už kuriuos prašo jų pažįstamų pažįstamas, nes dažnai jų pagarba, simpatijos bei atjauta buvo skirta ne aukoms, o už juos besikreipiantiems⁸⁶. Tokie atvejai, kai nėra tiesioginės sąsajos tarp aukos ir gelbėtojo, kaip ir jų gyvenamosios aplinkos pažinimo, dar kartą parodo, kokia buvo pirminių išsigelbėjusių žydų ir lietuvių kontaktų kiekybės ir kokybės svarba, užtikrinusi, kad pirmoji nesėkmė nenuvestų atgal į getą.

PASIRINKĘ MIRTĮ

Sklandant išsigelbėjusių žydų istorijas, gilinantis į tuometinę jų emocinę būseną, tvyrojusią nuolatinę baimę dėl savo, artimųjų ir aplinkinių, su kuriais suvedė ta pati kilmė, likimų, dažnai galima išskaityti aiškų troškimą gyventi, tačiau tuo pačiu susipynusi su pasirengimu pasitraukti iš gyvenimo: „per selekciją atrinkta į „gerąją“ pusę, savo noru perėjusi į pasmerktųjų koloną, IX forto link nužingsniavo senelė Sorė Pagirskienė.“⁸⁷ Žymi tarpukario vaikų gydytoja Gurvičienė, prisimindama išgyvenimus Kauno gete, rašė: „<...> vaikams ir sau aš turiu paruoštas morfinaus ampules, stipriai veikiančias nuodų tabletes. Tačiau tam ryžtantis, visų pirma reikia nunuodyti vaikus. Aš žinojau, kad pati nužudyti savo vaikus negalėsiu.“⁸⁸ Nuo geto kalinių kolonos, vedamos į darbus Kauno aerodrome, atsiskyrusi Sara Finkelbrandienė po nesėkmingo bandymo rasti prieglobstį mieste užsuko pas giminaičių pažįstamą Petrašiūnų vaistininką: „Užeisiu pas jį, galvojau, prisistatysiu, ir paprašysiu nuodų. Jie pravers man ir mano vaikui sunkią valandą, – nereikės ilgai kankintis.“⁸⁹ Tai tik keletas mums žinomų atvejų, apie kuriuos buvo kam papasakoti, tačiau kiek buvo tokių žmonių, kurie, apimti nevilties, sąmoningai rinkosi mirtį, nes gyvenimas ir artimųjų netektis atrodė nebepakeliamą, nebuvo į ką kreiptis pagalbos ir (arba) nebematyta prasmės to daryti. Nesuskaičiuota, kiek kaltės jausmo genamų žmonių, sugebėjusių pabėgti iš geto ir radusių prieglobstį lietuvių namuose, grįždavo į getą nežinion „sutikti savo likimo kartu su kitais žydais“. Rachilė Margolis, buvusi Vilniaus geto kalinė, partizanė, iš patikimos ir tuo

⁸⁵ Šochotas J. Domicelė, p. 215.

⁸⁶ *Tėc N.* When Light Pierced the Darkness, p. 189.

⁸⁷ Gelbėtojos Julijos Bernotaitės asmeninė byla // VVGŽM GS, f. 1, b. 900, lapai nenumeruoti.

⁸⁸ *Gurvičienė F.* 1944 m. pavasaris, p. 38.

⁸⁹ Vaistininkas nuodų duoti atsisakė, bet pažadėjo supažindinti su žmogumi, kuris galėtų padėti jos šeimai. Nepažįstamasis buvo gerai žinomas žydų gelbėtojas Bronius Gotautas, o Sara virto Brone Kukyte. Žr.: *Finkelbrandienė S.* Jie mane išgelbėjo, p. 162.

metu daugiau nei vidutiniškas sąlygas suteikusios gelbėtojų slėptuvės apsisprendė grįžti pas paliktus artimuosius į mirtį⁹⁰.

Būta ir kitokio apsisprendimo sąmoningai rinktis mirtį. Žinomi tik keli asmeninės drąsos pareikalavę atvejai, kai žmonos ir (ar) vyrai lietuviai, paskelbus apie žydų varymą į getus, užuot išsiskyrę ir pasilikę laisvėje⁹¹ savanoriškai nusekė pasakui savo sutuoktinius arba dalijosi su jais bėglių dalia⁹². Kai kurie iš šių atvejų yra tapę savotiškomis legendomis apie asmeninę drąsą, pavyzdžiui, Justinas Mikutis, šokęs į būrį varomų žydų Kretingoje, sušuko: „Nušaukite ir mane! Aš irgi žydas!“⁹³

Bene geriausiai žinomas kitokio apsisprendimo pavyzdys yra Jakobas Gensas. Vokiečių okupacijos metais iš pradžių jis tapo Vilniaus geto žydų policijos viršininku, o vėliau viso geto komendantu⁹⁴. J. Gensas tiek lietuviškoje, tiek užsienio šalių istoriografijoje yra žinomas dėl nevienareikšmiško savo veiklos gete vertinimo. Vieni jį laikė gelbėtoju, kiti – pasirinkimo neturėjusiu žmogumi, dar kiti – žudiku, susitepusiu saviškių krauju. Jis pats apie save kalbėjo: „Aš, Gensas, siunčiantis jus į mirtį; ir taip pat aš, Gensas, noriu išgelbėti žydus nuo žūties. Aš, Gensas, duodu įsakymus susprogdinti slėptuves ir taip pat stengiuosi gauti dokumentus, darbą ir naudą getui. Aš skaičiuoju žydų kraują, o ne žydų garbę. <...> Tačiau aš, Jakobas Gensas, jeigu liksiu gyvas, išeisiu purvinas ir mano rankos bus suteptos krauju. Nepaisant nieko, aš pasiryžęs stoti prieš teisimą – prieš žydų teisimą. Aš pasakysiu: „Padariau viską, kad išgelbėčiau kiek įmanydamas daugiau geto žydų ir išvesčiau juos į laisvę.“⁹⁵ Nedaug yra žinoma apie prieškarinę J. Genso aplinką. Tačiau ir tie keli faktai⁹⁶, kad jis buvo Lietuvos kariuomenės karininkas, vedęs lietuvę, kuri

⁹⁰ Марголис П. Немного света во мраке: воспоминания. Вильнюс, 2006, с. 156.

⁹¹ Levas Feigelovičius, kilęs iš turtingos Kauno žydų šeimos, pasakodamas apie savo gimnazijos bendraklasių likimą, užsimena, kad tarpukario Kaune tarp inteligentų sukurtos mišrios šeimos, išbandytos karo baisumų, pasirodė nebuvusios stiprios, daugiau žr.: *Feigelovičius L. Saulėtas šaltas pavasaris*. Vilnius, 2008, p. 104.

⁹² Jadvygos Laucevičiūtės-Baužienės asmeninė byla // VVGŽM GS, f. 1, b. 296, lapai nenumuoti; Priedas prie laiško, siųsto Vandos Sruogienės kun. Juozui Prunskiui apie žydų gelbėjimą Lietuvoje, 1977 m. sausio 16 d. // Išgelbėję pasaulį... Žydų gelbėjimas Lietuvoje (1941–1944), p. 116.

⁹³ Sigito Gedos įvadinis žodis gydytojo Elchanano Elkeso Testamentui // Lietuvos aidas, 1995, gegužės 8.

⁹⁴ Arad Y. Ghetto in flames: the struggle and destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust. Jerusalem, 1980, p. 24.

⁹⁵ Shneidman N. N. The Three Tragic Heroes of the Vilnius Ghetto. Witenberg – Sheinbaum – Gens. Oakville, 2002, p. 120–121; Vilniaus getas: <http://www.komisija.lt/lt/naujiena.php?id=12> (žiūrėta 2009-05-01).

⁹⁶ Apie Jakobo Genso biografiją plačiau žr.: Shneidman N. N. The Three Tragic Heroes of the Vilnius Ghetto, p. 103–104, 115.

kartu su jų dukra gyveno Vilniaus mieste už geto ribų, turėjęs specialų leidimą lankyti savo šeimą, leidžia spėti, kad, pažinodamas ir savo gyvenimu susijęs su lietuviškąja aplinka, jis turėjo labai daug šansų išgyventi nacių okupaciją Lietuvoje. Žinoma, kad lietuviai kariškiai ir kiti buvę bičiuliai ragino J. Gensą bėgti ir žadėjo pasirūpinti jo ir jo šeimos saugumu. „Jis galėjo būti išgelbėtas, išslapstytas, tačiau jo principingumas ir atsakomybė geto žydams ir istorijai neleido jam rinktis gyvenimo.“⁹⁷

Kitą iškilų pavyzdį galima pateikti iš Kauno geto istorijos. 1941 m. rugpjūčio 15 d. Vilijampolėje įkūrus Kauno getą, nuo pirmos iki paskutinės jo gyvavimo dienos Judenrato (žydų seniūnų taryba gete) pirmininko pareigas ėjo Elchananas Elkesas. Pats Elkesas savo misiją gete 1943 m. pabaigoje apibūdino taip: „Aš ir mano draugai bei bičiuliai (turimi galvoje kiti Judenrato nariai – E. B.) iki širdies gelmių sunerimę dėl gyvų likusių mūsų brolių likimo, vairuojam mūsų sudužusį laivą audringoj jūroj, kur vis naujos klaiko bangos kasdien grasina mus paskandinti. Mano pastangų dėka pavyko nukreipti nemaža bausmių ir išsklaidyti virš mūsų susikaupusius juodus debesis. Aš oriai vykdau savo pareigas, neprašau malonių, o būdamas įsitikinęs mūsų (žydų – E. B.) reikalavimų teisingumu, ginu mūsų interesus“⁹⁸. Tai buvo garbingo amžiaus žmogus, autoritetingas Kauno žydų bendruomenės narys, prieš karą buvęs garsus Kauno gydytojas, gerbiamas savo pacientų, tiek žydų, tiek lietuvių, o kai kurių buvusių geto kalinių nuomone, „vokiečių taip laikomas pagarboje ir jų taip vertinamas, kad jam buvo patikima net vokiečių karininkų medicininė apžiūra“⁹⁹. Elkeso sūnus Joelis ir duktė Sara apie 1938 m. išvyko studijuoti į Didžiąją Britaniją, daugelis artimų šeimos giminaičių Kaune ir provincijoje buvo išžudyti jau nacių okupacijos pradžioje. Naudodamasis savo prieškarine socialine padėtimi, jis galėjo pamėginti išgelbėti žmoną ir save, bet pasirinko pareigą savo tautai. Moraliniam testamentui savo vaikams 1943 m. spalio 19 d. E. Elkesas rašė: „Rašau tuo metu, kai nelaimingosios našlės ir našlaičiai, be-daliai ir alkani žmonės raičiojasi prie mano būsto slenkščio ir meldžia pagalbos. Bet mano jėgos išsekintos, o siela sugniuždyta. Brangieji mano, <...> iki paskutinio atodūsio lieku mylintis jus jūsų tėvas.“¹⁰⁰

Keletą panašių atvejų aprašo ilgus metus medžiagą apie žydų gelbėtojus rinkęs Michailas Erenburgas. Vienas jų pasakoja apie iki karo sėkmingai dirbusį autori-

⁹⁷ *Procuta G.* Antano Gurevičiaus sąrašų įvadas // A. Gurevičiaus sąrašai Tūkstančiai lietuvių, kurie gelbėjo tūkstančius Lietuvos žydų Antrojo pasaulinio karo metais, p. 18.

⁹⁸ Dakto Elchanano Elkeso, Kauno geto judenrato vyresniojo, testamentas, Kauno getas 1943 m. spalio 19 d. // Lietuvos aidas. Vilnius, 1995, gegužės 8.

⁹⁹ *Vitkus A.* Vašingtono Holokausto muziejaus parodoje // Pasaulio lietuvis. Punksas, 1998, nr. 2.

¹⁰⁰ Dakto Elchanano Elkeso testamentas.

tetingą Šiaulių teisininką Dovydą Gecą. Pastarasis sąmoningai atsisakė apsimesti krikščioniu, bėgti iš geto ir taip išsigelbėti, nors „Šiaulių juristai, daugelį metų kreipęsi į D. Gecą juridinės konsultacijos ar tiesiog patarimo, nuoširdžiai rūpinosi išsaugoti jo gyvybę.“¹⁰¹

Daugeliu panašių į aprašytuosius atvejų žmonės sąmoningai atsisakė priimti pagalbą ir pabandyti išsigelbėti. Jų lietuvių kultūros pažinimas buvo aukščiausio lygio, o išsilavinimas, socialinė integracija bei asmeninių kontaktų gausa būtų garantavę jiems pagalbą, paramą ir gyvenimą. Gelbėjimo būdų paieška buvo taip pat inicijuojama ir lietuvių bičiulių, pasitelkiant papildomas pažįstamų pajėgas. Tačiau sąmoningas žmonių apsisprendimas neleisdavo pabandyti išnaudoti turimų galimybių, kai kiti jų tautiečiai ieškojo net menkiausio šanso išlikti. Minėti atvejai, anot N. Tec, reprezentuoja asmenis, kurie pagal kultūrinės integracijos standartus buvo savos bendruomenės periferijoje, nebuvo taip stipriai jos kontroliuojami, todėl turėjo daugiau veiksmų laisvės. Asmeninis apsisprendimas, sąlyginė nepriklausomybė, individo stiprybė ir laisvė leido veikti ne pagal taisykles, o pagal asmeninius moralinius imperatyvus¹⁰². Tačiau minėti imperatyvai lėmė, kad peržengus bendruomeninę izoliaciją nebuvo pasinaudota lietuviškosios kultūros pažinimo teikiamomis galimybėmis, bet pasirinkta sava prigimtinė bendruomenė ir ją ištikęs likimas.

IŠVADOS: NAUJI AKCENTAI JAU EGZISTUOJANTIEMS ATSAKYMAMS

„Neturėjimas kur dingti“, kontaktų su lietuviškąja aplinka ribotumas, socioantropologiniai skirtumai, psichologinis baimės krūvis buvo ne didesnis stabdis keisti savo ir savo artimųjų likimą nei glaudūs žydų geto kalinių tarpusavio šeimyniniai, kaimyniniai, bičiuliški ir pagaliau etninės priklausomybės saitai.

Aukų, amžininkų ir liudininkų prisiminimuose daugiausia dėmesio skiriama karo metų patirčiai, ikikarinė patirtis lieka nuošalyje, o kartu su ja ir galimybė per kasdienybės istorijos prizmę išsamiau atskleisti išsigelbėjusiųjų socialinę ir kultūrinę aplinką, jų sąveikų su lietuviškąja aplinka kiekybę, kokybę ir intensyvumą. Nėra tyrimų, kurie pateiktų statistiką apie gelbėtojų ar išgelbėtųjų lytį, išsilavinimą, amžių, religiją ir pan. Tačiau gelbėtojų sąrašai, atspindintys didelę socialinės padėties ir profesinio užimtumo įvairovę, parodo tam tikras tendencijas ir leidžia daryti kai kurias prielaidas ir dėl išgelbėtųjų lietuviškosios aplinkos bei kultūros pažinimo lygio.

¹⁰¹ Erenburgas M. Nacių aukų gelbėjimo Lietuvoje specifika (1941–1944), p. 437.

¹⁰² Tec N. When Light Pierced the Darkness, p. 189.

1941–1944 m. žydų noras tapti krikščionimis buvo paremtas pragmatiniais siekais arba labiau beatodairišku naivumu, tikintis, kad ištrūkus iš rato – judėjas lygu žydas – okupacinės valdžios akyse bus galima ištrinti ir priklausomybę etninei grupei. Desperatiški pavienių asmenų ar šeimų gelbėjimosi bandymai, sukeldavę jų pačių savivokos prieštaravimus, liudija ne tik instinktyvų siekį išgyventi, bet ir kitoninės kultūrinės tradicijos atpažinimo momentus.

Lietuvių pasiryžimą gelbėti žydus daugiausia lėmė krikščioniška humanistinė motyvacija, tačiau dauguma atvejų iniciatyvos buvo imamasi dėl tų, su kuriais pačiais ar jų šeimos nariais, bičiuliais buvo palaikomi glaudesni ryšiai. Įtakos turėjo ir socialiniai ryšiai, profesinės pažintys iki Antrojo pasaulinio karo pradžios. Kaip ir gelbėtojų motyvacija, besigelbstinčiųjų pasirinkimas buvo subjektyvus, tačiau glaudžiai susijęs su jų ikikarine aplinka. Pirminiame gelbėjimosi etape reikėjo patikimo kontakto, nuo kurio būtų galima atsispirti, o antriniame ir vėlesniuose gelbėjimo etapuose sėkmė priklausė nuo pačių gelbėtojų turimų ryšių, t. y. jų gausos, patikimumo ir pan.

„Lietuviška išvaizda“, lietuvių kalbos mokėjimas, studijos lietuviškose švietimo įstaigose, glaudūs profesiniai, visuomeniniai, asmeniniai ryšiai su lietuviškąja aplinka ne visada buvo lemiami žydų išsigelbėjimo veiksniai, bet dažniausiai buvo nemenkas šansas nesėkmių, nusivylimų, beviltiškumo ir atsitiktinumų grandinėje. Ikikarinė lietuvių kultūros pažinimo empirika karo metais transformavosi į kultūros segmentų atpažinimo įvaldymą, prasiverždavusį adaptyvios elgsenos modeliais.